

УДК 4.477

DOI: 10.30840/2413-7065.1(74).2020.197146

АНАТОЛІЙСЬКІ МОВИ ЯК ОСНОВНИЙ СУБСТРАТ УКРАЇНСЬКОЇ Етюд І. Частина 1. Фригійська – визначальна складова українського лексикону

Віктор ЛАКИЗЮКorcid.org/0000-0002-6326-8130

науковий співробітник відділу військово-патріотичного виховання НДІУ

Анотація. До цього часу в українському мовознавстві переважала думка, що основним субстратом для української мови є північноіранський/скіфський. За основу бралася відома гіпотеза філологів радянської школи і, зокрема, осетинського мовознавця Васо Абайти (більше відомого як Василь Абаєв) про іранське походження мови скіфів. Саме останній, наполягаючи, що осетинська є нащадком гіпотетичної скіфо-сарматської мови, намагався пояснити наймення найбільших водних артерій не тільки Причорномор'я, але й усієї України та Східної Європи, залучаючи лише ірано-осетинські слова.

Автор статті підготував ряд матеріалів, що спростовують це хибне твердження сучасних дослідників. У цьому плані йому, звичайно, значною мірою допоміг унікальний артефакт – доісторичний напис, виявлений десять років тому в підвалі одного із храмів обласного Житомира. З'ясувалося, в сучасному українському лексиконі є величезна кількість слів, значення та звучання яких майже абсолютно подібні до анатолійських глос – фригійських, лідійських, фракійських, лікійських А та лікійських Б (мілійських), карійських, а також мов їхніх попередників – хатських та лувійських. Як засвідчив лексичний матеріал фригійсько-українського словника, підготовлений автором статті, найбільше таких споріднених слів (повних когнатів) спостерігаємо саме у цих двох мовах – фригійській та українській. Отже, спростовується ще одне хибне твердження лінгвістів, котрі, оперуючи сорока словами, які в грецькій звучать подібно до фригійських, заявляють, що найбільше близька до фригійської мови давньогрецька.

У запропонованому дослідженні з'ясовано, що більше половини відомих на сьогодні старофригійських слів увійшли до «Словника української мови». Чому про це не повідомлялося раніше? Виявляється, дослідники до цього часу порівнювали з фригійською лише грецьку, вірменську, давньомакедонську, албанську. Проте чомусь ніхто не наважувався назвати її найближчою родичкою ... українську. Цьому, можливо, завадило те, що, за визначенням Геродота, фригійська вважалася «найдавнішою мовою світу».

Ключові слова: Анатолія; Бахус; гора; Гордіон; Діоніс; Житомир; Зевс; Кібела; Лідія; не-вербальні графіті; Опішня; пагорб; покрівля; Сабазій; Семела.

ANATOLIAN LANGUAGES AS THE MAIN SUBSTRATE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE

Outline One. Part One. Phrygian as the Defining Component of the Ukrainian Lexicon

Viktor LAKYZIUK

research fellow of the Department of Military and Patriotic Education of RIUS

Annotation. Until now, the Ukrainian linguistics has claimed that the main substrate for the Ukrainian language is North Iranian / Scythian. This dominant opinion was based on the well-known

© Лакизюк В.

hypothesis of the Soviet school philologists and, in particular, of the Ossetian linguist Vaso Abaiti (better known as Vasyl Abaev (Abayev)) about the Iranian origin of the Scythian language. The scholar insisted that the Ossetian language descended from the hypothetical Scythian-Sarmatian one, and tried to explain the names of the largest waterways not only of the Black Sea region but also of the entire Ukraine and Eastern Europe using only Iranian-Ossetian words.

The author of the article has prepared a number of materials to refute this false claim of modern researchers. In this respect, undoubtedly helpful is a unique artifact, a prehistoric inscription discovered ten years ago in the basement of a temple in the regional center, Zhytomyr. It turned out that the modern Ukrainian vocabulary contains a large number of words whose meanings and sounds are almost identical to the Anatolian glosses – Phrygian, Lydian, Thracian, Lycian A and Lycian B (Milyan), Carian, as well as the preceding languages – Hattic/Hattian and Luwian/Luvian. As evidenced by the lexical material of the Phrygian-Ukrainian dictionary, prepared by the author of the article, most of such related words (full cognates) are observed in these two languages – Phrygian and Ukrainian. Thus, another false linguistic statement is refuted which most closely relates Ancient Greek to Phrygian. It was made by linguists relying on forty Greek words that sound similar to Phrygian.

The proposed study provides striking discoveries: more than a half of the Old Phrygian words known today have entered the vocabulary of the Ukrainian language. Why has it been concealed before? It turns out that the researchers have so far compared Phrygian only with Greek, Armenian, Old Macedonian, Albanian; however, for some reason, no one dared call it the closest relative of the Ukrainian language. This might have been prevented by the fact that, by Herodotus' definition, Phrygian was considered "the most ancient language of the world".

Keywords: Anatolia; Bacchus; mountain; Gordium; Dionysus or Dionysos; Zhytomyr; Zeus; Cybele; Lydia; nonverbal graffiti; Opishnia; hill; roof; Sabazios; Semele.

1. Чи молодша українська Опішня¹ від італійського Риму?

Коли багато років тому в розмові з І. Шрамко, доцентом кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету, кандидатом історичних наук, керівником постійно діючої археологічної експедиції та очільником музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (котра тривалий час досліджує Більське городище – відоме наці як залишки геродотівського міста Гелона), довелося попросити її допомогти матеріалами з історії тамтешнього краю і, зокрема, таких поселень, як *Котельва*, *Опішня* та *Зіньків*, автору цих рядків,

¹ Використовуємо саме цю форму назви (побутує й інша – Опішне), адже її подає «Словник географічних назв України» (Київ: Довіра, 2001. С. 291), видання Інституту української мови НАН України.

звичайно, не гадалося, що згодом він уже сам зможе консультувати викладача університету з цього питання. А саме – розповісти багато нового про етноси, які заснували Гелон, та про походження назв зазначених вище населених пунктів. Отож, для прикладу, зупинимося на *Опішні*, котра знаменита на весь світ насамперед своїми майстрами: нині тут розташований Національний музей-заповідник українського гончарства та Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

Сучасні найавторитетніші джерела стверджують, що селище міського типу *Опішня* (місцева назва *Опішне*), яке розташоване в Зіньківському районі Полтавської області, всього за кілька кілометрів південніше від Більського городища, «відоме з 1640-х рр. як слобода» [1, с. 604]. Жаль, що вітчизняна

історична наука так мало може розповісти про минушину цього справді унікального населеного пункту – як для краю, так і всієї України. І не тільки тому, що на території гончарної столиці України археологи виявили кілька городищ доісторичної пори, а перша писемна згадка про *Опішню* датується XII ст.¹ Насправді ж це поселення, в якому протягом багатьох століть зосереджений головний осередок сучасного українського гончарства, має набагато давнішу та цікавішу історію. Називаючи колись *Опішню* «українським Римом» (напевно, тому, що *Опішня*, як і Рим, розташована на семи пагорбах), автори цієї перифрази, звичайно, й уявити не могли, що вона за віком таки не молодша Риму.

Дешифрований нами давній текст, виявлений у Житомирі (про це йтиметься далі), підтверджує правильність гіпотези походження назви *Опішня*, яку ми нижче оприлюднимо. Згадане селище розміщене на семи пагорбах, які в народі здавна йменують *Фесенковими*².

¹ URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25035904.html>

² Полтавська область: географічний атлас (серія «Моя мала Батьківщина») / під ред. Т. В. Погурельської (редактор). Київ: Мапа, 2004. При ретельному вивченні особливостей рельєфу України стає зрозумілим, що назва *Фесенкові* не належить до числа власних: це слово слід віднести до апелятивної лексики, і воно, вочевидь, є оронімом (що й підтвердить далі запропонована етимологія). Адже так звані *Фесенкові пагорби* (горби, висоти) фіксуємо на карті й в інших куточках України. Так, на тій же Полтавщині, у межах Диканського р-ну, між селами *Великі Будища* та *Писарівщина*, маємо *Фесенкові Горби* – загальнозоологічний заказник місцевого значення, що є складовою Регіонального ландшафтного парку «Диканський». Територія заказника (а це 70,2 га земель) охоплює низку горбів, що розкинулися у розлогій балці за два кілометри від правого берега річки Ворскли. З великою долею вірогідності можна стверджувати, що назва *Писарівщина* і вказує на присутність пагорбів у цій місцевості: вона, вочевидь, походить

Цю особливість у тамтешньому рельєфі засвідчує й опис герба *Опішні*, що був затверджений 08.10.2002 р. (автор С. Дерев'янка): «На щиті, розтятому на золоте й зелене поля, на семи пагорбах в обернених кольорах стоїть червоно-золотий куманець із рослинним орнаментом (також в обернених кольорах). Щит обрамований декоративним картушем і увінчаний срібною міською короною»³.

Отже, як дізнаємося з опису герба *Опішні*, селище розташоване на семи мальовничих пагорбах, що розкинулися уздовж течії Ворскли. Як засвідчують документи, тамтешні жителі заселяли зазначені височини (очевидно, спочатку три) з найдавніших часів (до речі, саме на одному узвишші археологи й виявили прадавнє городище, датоване VII–XII ст.). Науковцями стверджується, що, починаючи «з 1660-х років *Опішня* розміщувалася на трьох пагорбах, розділених річкою Тарапунькою і струмком Чехонею. Територія кожного пагорба виконувала різні функції. Оскільки *Опішня*, як і кожне місто Лівобережної України XVII–XVIII століть, було фортецею, два з пагорбів були укріплені ровами, земляними валами і дерев'яними стінами... На тому ж пагорбі, де нині центральна частина селища, розташовувався «город». Зокрема, торговий і адміністративний центр міста – ринкова площа, будинок сотенної канцелярії, ратуша.

від фригійського *αἶρος* «крутий пагорб; пагорб, гора» (чит. далі). Напевне, композит *Писарівщина* включає в себе і фригійське *αρεῖς* «епітет Великої Матері»; отже, назву цього поселення слід розуміти як «Гора Великої Матері» (Кібели). До речі, терміни *арії*, *арійці*, *орії* («люди, які поклонялися Великій Матері» – *areyastin, areyasti-, areῖς*), вважаємо, й походять від зазначеного епітета фригійської Матері богів.

³ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Опішня>

На другому пагорбі (нині розташовується частина кутків Гончарівка і Їсіпівка¹) розташовувався «замок»... На третьому пагорбі (куток Прогоня) містився форштат. На ньому стояла Покровська церква і була система підземних ходів» [9, с. 176].

Отже, ландшафтні особливості рельєфу місцевості, де розташована *Опішня*, а саме круті пагорби, з прадавніх часів² відігравали значущу роль. Насамперед – з точки зору захисту населення та оборони міста від завойовників. І ці його висотно-фортифікаційні переваги були зафіксовані у назві поселення – *Опішня*. А вона утворилася, як вдалося встановити, від фригійського *airos* «крутий пагорб». Тому зрозумілим стає, чому пагорби в *Опішні* здавна йменують *Фесенковими*: знову ж таки цей оронімний

¹ Маємо приклад метатези ще у фригійському *airos* «крутий пагорб», від якого й утворилося українське *Їсіпівка*.

² Про те, що *Опішня* – одне з найдавніших поселень Полтавщини, засвідчують артефакти, виявлені археологами на території та околицях селища. Виявляється, що ці обшири були заселені ще за неолітичної доби: широке використання керамічного посуду на території уздовж течії Ворскли підтверджує цю тезу. На околицях навколишніх сіл – Глинського, Хижняківки та Яблучного – науковці розкопали рештки глиняного посуду найдавніших часів, виготовленого ще без допомоги гончарного круга (відбитки пальців на керамічних виробах це засвідчують). Досить багатими на знахідки були й розкопки, які на південній околиці *Опішні* проводила недавно археологічна експедиція Інституту керамології відділення Інституту народознавства НАН України. Тоді було розкопано курган скіфського часу V ст. до н. е., а на самому городищі дослідники знайшли срібну монету часів римського імператора Доміціана (I ст. н. е.). А ще – фрагмент залізного панцира, бронзові наконечники стріл, посуд, прикраси. Крім того, науковці виявили прясло, ліплену кераміку черняхівської культури, черепки амфор давньоримського часу тощо. Особливо численними були рештки ліпленого та гончарного посуду, виготовленого в антські часи (III–V ст. н. е.).

термін насправді походить не від імені (прізвища) якоїсь особи, а від фригійського *airos* «крутий пагорб; пагорб, гора». До речі, торкаючись геоморфологічних особливостей природного середовища, фахівці стверджують, що *Опішня* є «найвищим» поселенням Полтавщини, адже територія селища розташована на висоті 208 м над рівнем моря.

Серед найбільш поширених гіпотез походження назви *Опішня* найвідоміша так звана «опоківська». Дехто з дослідників доводить, що ойконім утворився від апелятива «опока» – осадкової гірської породи. Так, М. Янко, автор досить відомого в Україні (додамо – і настільки ж нефахово підготовленого) довідника «Топонімічний словник України», який вміщує в основному перекази «народних» етимологій, щодо наймення *Опішня* пише: «Назва від *опока* – осадочна легка шарувата світло-сіра порода, що складається з аморфного та дрібнозернистого кремнезему з домішками глауконіту, піщаних та глинистих частинок. Звідси колишня назва *Опошнь* – «поселення на опоківих урвищах». Згодом назва трансформувалася на *Опошня* > *Опішня*. Давньослов'янське *опока* означало ще «скеля» [10, с. 260].

Проте неможливість такого етимона для *Опішні* очевидна вже з точки зору фонетичних особливостей терміна «опока» і наймення *Опішня*. До речі, на українських, польських, болгарських та північноросійських землях зустрічаємо цю назву – *Опока* – невидозміненою.

Так, у гміні Конськоволя Пулавського повіту Люблінського воєводства є прадавнє село *Опока*, польськ. *Орока*.

В Болгарії, в Тирговиштській області, на лівому березі р. Черні-Лом, розкинулося доісторичне місто *Опака*. Недавно

на його території археологи виявили давню фракійську гробницю – поховання кременованого сановника II ст. до н. е.

У Пороховському районі Псковської області розташоване також прадавнє село *Опоки*; на його території знаходиться городище давньоруського міста *Опок*, заснованого 1239 р. на високому березі р. Шелоні новгородським князем Олександром Ярославовичем (Невським). Тамтешні жителі впевнені, що назва їхнього поселення утворилася від слова «опока», що означає «вапняк крейдяних властивостей; зміцніла крейда». На території згаданого краю було багато вапняку, тому місцеві жителі часто використовували його на будівництві. Проте, зважаючи, що місто *Опок* розташовувалося на високому пагорбі, який височів над р. Шелонню, більш вірогідною вважається версія про походження ойконіма саме від фригійського *airos* «крутий пагорб» (і, можливо, «гора»).

В тій же Росії, Великоустюзькому районі Вологодської області, є ще с. *Опо́ки*, що раніше йменувалося Порог. Розташоване воно на правому березі р. Сухо́ні. Тут, до речі, є й поріг *Опо́ки*. Жителі тамтешнього краю стверджують, що назва й села *Опо́ки*, й однойменного порога пов'язана з д.-руськ. *опока*, що тлумачиться як «скеля». А ще, на їхню думку, це кремнеземиста осадова гірська порода з домішками глинистої речовини та залишками мікроскопічних водоростей.

Найвищою вершиною Ленінградської області є гора *Гансельга*. Розташована вона на кордоні з Вологодською областю, поруч з озером Чогоозеро. Висота *Гансельги* досягає 291 м над рівнем моря, тобто вона вища, ніж телевежа в обласному центрі – м. Санкт-Петербурзі. Немає сумніву, що назва гори *Гансельга*

зобов'язана своїм походженням фригійському *airos* «крутий пагорб, гора».

Є ще у згаданому регіоні (Східноєвропейська рівнина) Російської Федерації *Вéпсовська* (*Вéпська*) височина, що займає територію Витегорського району Вологодської області та Подпорозький, Бокситогорський та Тихвінський райони Ленінградської області. Згадана місцевість майже суцільно вкрита пагорбами, які досягають не менше ніж 150–200 м над рівнем моря. Тому є підстави вважати, що наймення *Вепська* (*Вепсовська*) також утворилося від фригійського оронімного *airos* «крутий пагорб, гора». Що ж стосується співзвучного етноніма *вепси* (до 1917 р. цей нечисленний фінно-угорський народ, котрий в основному заселяв північні райони Карелії, називали чуддю), то вважаємо, що він до творення назви *Вепська* не має ніякого стосунку.

І, нарешті, перейдемо до українських теренів. «Опоківські» поселення тут представлені назвами *Опакі́* та *Опакá*.

Перше з них (Руда-Колтівської сільської ради Золочівського району Львівської області) розкинулося на дуже високих пагорбах, що височать на обох берегах повноводного Західного Бугу. Село розташоване на висоті 313 м над рівнем моря, що, очевидно, й дало підстави так його йменувати – *Опаки* (від фригійського *airos* «крутий пагорб»).

Село *Опакá* розташоване на берегах р. *Опачка* в Дрогобицькому районі Львівської області, що межує з прадавніми Бориславом та Східницею. Документи засвідчують і велику давність самої *Опаки*: вона заснована за часів князя Данила Галицького. Кутки села – *Опачка*, *Клюткавиця*, *Звір*, *Зворець* та *Перехрестя* – засвідчують, на наш погляд,

які давні етноси були його першопоселенцями. Так, наймення *Клюткавиця*, ймовірно, утворилося від лідійського *klida* «земля». Крім того, цей композит (*Клюткавиця*) включає в себе ще й лідійське *kawes* «жрець; згодом – священик» (якщо, звичайно, складник *-кавиця* не є лідійським *Kivav*, іменем богині *Кібели*). Тому можна стверджувати, що на сучасному кутку *Клюткавиця* у прадавні часи проживав жрець, котрому ця земля належала і котрий, очевидно, був вихідцем з Анатолії (Лідії).

Цікаво й те, що гори, які впритул оточують *Опаку*, мають назви явно малоазійського походження – *Кобила*, *Когутів Горб* та *Гута*. Так, перша з них і водночас найвища (920 м) має свого анатолійського етимона – *Кібелу*, фригійську Велику Богиню.

Подано ще кілька прикладів, які підтверджують надійність уже озвученої вище етимології, а саме походження наймення *Опішня* від фригійського оронімного *airos*.

Як зазначається в «Словнику української мови», основа *описувати* – полісемічна. Під значеннями № 5 та № 6 це академічне видання подає відповідно такі тлумачення зазначеного дієслова: «окреслювати, обмальовувати що-небудь лініями, рисками»; «здійснювати рух по кривій, пересуватися по кривій» [8, с. 710]. Стає очевидним, що подібне визначення терміна – «здійснювати рух по кривій» – має прямий стосунок до давньофригійського *airos* «крутий пагорб». Бо саме підйом на такий пагорб (гору, горб, височину) і є тотожним висловом щодо фрази «здійснювати рух по кривій, пересуватися по кривій». Крім того, впливає ще один висновок: очевидно, на перших порах свого

побутування термін *описувати* саме й припускав дію, що передбачала відтворення (опис) рельєфних особливостей місцевості – пагорбів, гори, горбів тощо. Тобто семантичні параметри цього дієслова далеко не виходили за межі однієї функції – зображення за допомогою різних засобів (у тому числі й візуальних) ознак (особливостей) рельєфу навколишньої місцевості з акцентом на її гористість, похилість тощо.

Безумовно, від фригійського *airos* «крутий пагорб» (пор.: укр. *упасти, спадати, сповзати, опускати*; рос. *опасность, оползень, сползать*) походить і назва річки *Пістинька* п. Пруту л. Дунаю (Косівський та Коломийський райони Івано-Франківської області). Ця високогірна водна артерія бере свій початок з джерел на східних схилах гори Версалем (1406 м), що в Покутсько-Буковинських Карпатах. Уздовж русла (а його довжина становить 56 км) *Пістиньки* спостерігаємо кілька водоспадів. Похил річки¹ в середньому становить 18 м/км (для порівняння: у Дніпра цей показник ледве досягає 11 см/км; як бачимо, похил *Пістиньки* в 164 рази переважає похил дніпровських вод!). Тому й не випадково, що рельєфні особливості «пістинської» місцевості призвели до утворення низки водоспадів, порогів, перекатів тощо. Так, далеко за межами цього краю добре знані так звані водоспади Великий Гук та Малий Гук, більше відомі під назвою Сріблясті водоспади. Тому назву *Пістинька*, очевидно, слід розуміти як

¹ Похил річки – відношення падіння річки (чи окремої її ділянки) до довжини річки (чи ділянки річки). Виражають похил зазвичай у метрах на кілометр (м/км), рідше – у проміле (‰) чи відсотках (%). Великий похил спостерігаємо саме у гірських водотоках. Доведено, що від похилу річки прямо залежить швидкість її течії.

«та, що спадає» (від фригійського *airos* «крутий пагорб»).

Від цієї фригійської глоси, найімовірніше, утворилася й ще одна оронімна назва – *Бусова гора* (*Бусовиця*). Йдеться про високий пагорб у Києві (188,8 м), який нині займає Центральний ботанічний сад НАНУ; найвища точка цього узвишся знаходиться на південному сході від входу до ботанічного саду. Якщо взяти до уваги, що абсолютна позначка рівня води у Дніпрі становить приблизно 91,5 м, то можна стверджувати: вершина *Бусової гори* піднімається над Дніпром майже на 100 м. Тому версія про походження назви *Бусова гора* нібито від імені вождя антів *Божа / Буса* (IV ст.) вбачається неправдоподібною. Очевидним є й те, що в назві *Бусова гора* спостерігаємо тавтологію, адже основа *Бусова* (від фригійського *airos* «крутий пагорб») одночасно означає й поняття «гора».

Прикладом використання фригійської глоси *airos* «крутий пагорб» у творенні інших оронімних назв на території сучасних українських земель можна також назвати *Пащини* (колишне село в Коростенському районі Житомирської області; в 1955 р. включено до складу міста й нині – мікрорайон м. Коростень); *Опішняни* (село Черкасівської сільської ради Полтавського району однойменної області, що знаходиться на правому березі річки Коломак; прикметно, що до *Опішнян* вище за течією примикає село *Божки*, наймення якого, вірогідно, також має фригійський етимон – лексема *airos* «крутий пагорб»).

За 5 км на захід від *Опіщині* розташоване село *Бухалівка* Попівської сільської ради Зіньківського району Полтавської області. Цілком імовірно, що назва цього населеного пункту також сходиться до

прадавнього фригійського *airos* «крутий пагорб», адже середня висота, на якій знаходяться вулиці поселення, становить 180 м над рівнем моря.

Найімовірніше, що й село *Пушківе*, що розташоване в Голованівському районі Кіровоградської області, також отримало свою назву від фригійського *airos* «крутий пагорб, пагорб, гора». Рельєфні особливості розташування поселення підтверджують цю думку: вулиці *Пушківе* простяглися на високих пагорбах, які внизу, в долині, омиває річка Мокра Деренюха.

До зазначеного переліку поселень, очевидно, слід внести й с. *Бужок* Білокамінської сільської ради Золочівського району Львівської області. У давніх писемних джерелах (1467 р.) воно йменується *Буг* (*Buh, Bug*) та *Бежек* (*Bezek*). Розташоване поселення на висоті 239 м над рівнем моря. Є підстави стверджувати, що в глибоку давнину оселі жителів *Бежека* знаходилися на пагорбах, які нині йменуються *Жулицькою горою* та *Святою горою*. Тягнуться вони на східній окраїні сучасного села, праворуч від шляху в напрямку Олеського. Цікаво, що досить поширеним прізвиськом у *Бужку* є *Косар*, яке, очевидно, є основою-коренем фригійського *kśianaveyos* «переселенця, переселенців» (род. відм.).

До речі, з подібною назвою – *Бужок* – зустрічаємо на українських обширах і річку, що зрошує землі Красилівського району Хмельницької області. Місцевість, де протікає *Бужок*, горбиста. Так, на високому лівому березі водотоку розміщене село *Вереміївка* (місцева назва *Вермівка*). Його територія – це суцільні горби та видолінки. Тамтешні жителі розповідають, що за давніх часів навколишні пагорби з'єднували підземні ходи.

Ось і нині над цими ходами досить часто утворюються провалля. Крім того, в с. Заруддя, що сусідить з Вереміївкою, розкинувся великий пагорб-курбан, названий Кривавою Греблею. Інший сусідній курбан – теж вражаючих розмірів, розташований він тут же, неподалік, біля с. Митинці, землями якого протікає річка *Бужок*.

Ще можна назвати с. *Пашківці* Хотинського району Чернівецької області (розміщене на пагорбах висотою 214 м над рівнем моря) та с. *Буша* Ямпільського району Вінницької області. Останнє за часів середньовіччя було великим містом, розташованим на горі (особливо вражав своїми розмірами та неприступністю зведений тут у XVII ст. замок, який ніяк не могли захопити польські війська). Очевидно, що до творення назв *Пашківці* та *Буша* фригійське слово *airos* «крутий пагорб» має безпосередній стосунок.

Про етнічну спорідненість заселенців сучасних українських теренів та північно-східних земель Давньої Русі красномовно засвідчує наймення *Опочка*. Мається на увазі село (1341 р.), а потім місто (1412 р.) поблизу міста *Пскова* (очевидно, і ця назва своїм народженням зобов'язана фригійському *airos*). Як стверджують науковці, «сама *Опочка* розташовувалась на острівку на високому пагорбі – кручі піднімалися прямо з води»¹. В цьому майже чверть століття тому на власні очі пересвідчилися й ми, коли тут довелося зупинитися на кілька годин під час подорожі до колишньої російської столиці.

У світлі викладеного вище постає закономірне запитання: а чи могла озвучена раніше рельєфна особливість у розташуванні населеного пункту стати

¹ [https://ru.wikipedia.org/wiki/Осада_Опочки_\(1517\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Осада_Опочки_(1517))

приводом для її увічнення в назві цього поселення? Частково відповідь на це питання вже подано раніше, коли йшлося про сім пагорбів полтавської *Опішні*. Про можливість таких прадавніх найменувань засвідчує й назва *Круті Горби* – села в Таращанському районі Київської області. До речі, тут, за 2 км від населеного пункту, обіч насипаного невеличкого кургану встановлено стовп із таким написом: «На цьому місці розташована найвища вершина у Київській області – 272,8 м».

У Крижопільському районі Вінницької області розташоване с. *Горби* (до 7 червня 1946 р. – *Каєтанські Горби*; нині поселення входить до складу Андріяшівської сільської ради). Зрозуміло, що рельєфні особливості місця розташування населеного пункту колись і тут зіграли вирішальну роль у найменуванні поселення. Ймовірно, що й саме с. *Андріяшівка* має найменування фригійського походження: від прикметника *adrotos* «багатий, могутній».

Крім того, на території України вдалося зафіксувати понад десяток населених пунктів, які у своїх назвах мають давньоруський корінь *-холм*. Це: а) *Холми* (селище міського типу в Корюківському районі Чернігівської області). Розташоване поселення на правому березі річки *Убеді*. А назва останньої красномовно засвідчує: першопоселенцями на її берегах були люди, які спілкувалися фригійською – у цій мові слово *bedu/wedu* означає «вода, ріка»; б) *Холмець* (село в Ужгородському районі Закарпатської області). Поселення розташоване на берегах р. Латориці. Як зазначають тамтешні краєзнавці, «в письмових джерелах село відоме під назвою *Helmech*. Назва *Холмиці* виникла у слов'янському мовному

середовищі, фіксуючи, що село виникло на пагорбі-холмі. В околиці Холмців відомі давні поселення, в тому числі й слов'янські VIII – IX ст., що свідчить про виникнення сучасного села набагато раніше від XIII ст. В XIII ст. угорський король подарував землі біля Холмців кільком шляхтичам, які додавали до свого прізвища прикладку «холмецькі»¹; Холмовець (село у Виноградівському районі Закарпатської області; середня висота над рівнем моря тут становить 157 м); Холмок (село в Ужгородському районі Закарпатської області). Перша письмова згадка про це поселення, яка дійшла до нас, датована 1358 р. Як засвідчили археологічні дослідження, на околиці села вже у VI–XI ст. існували слов'янські поселення.

І, звичайно, варто обов'язково згадати Холм (польськ. *Chełm*), давньоруське місто на сході сучасної Польщі, що 1237 р. було засноване князем Данилом Галицьким. Нині Хелм на правах адміністративного центру однойменного повіту входить до складу Люблінського воєводства. Місто розташоване на Холмській височині над річкою Угеркою (допливом Західного Бугу); висота берегів водотоку, на яких простяглися вулиці прадавнього Холма, сягає не менше ніж 20–40 м. Тому справедливо вважати, що столиця князя Данила (удостоєного Папою Римським титулу короля) та його наступників – удільних князів Галицько-Волинського князівства – з прадавніх часів була розміщена на пагорбах.

Крім того, як зазначалося в книзі «Полонез над вічністю», «у старослов'янській та словенській мовах слово луб (лоб) [lub, lob] означає «крутий пагорб, пагорб; гора» [6, с. 11]. Тож і виходить,

¹ URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Холмець>

що в *Опішні* є семантичні двійники: Лубни (місто та районний центр у Полтавській області), Підлуби (село в Ємільчинському районі Житомирської області), Лубня (село у Великоберезнянському районі Закарпатської області), Лубенці (село у Кам'янському районі Черкаської області), Лубенець (село у Білопільському районі Сумської області), Луб'янка (село у Синельниківському районі Дніпропетровської області), Луб'яниці (село у Васильківському районі Дніпропетровської області). Як і Любляна (словен. *Ljubljana*), столиця Словенії, та Люблін (пол. *Lublin*), адміністративний центр Люблінського воєводства в Польщі.

Наша розповідь про походження ойконіма буде неповною, якщо не згадати про значення новофригійського слова, що має один корінь з уже згаданим *aipos* «крутий пагорб». Йдеться про прислівник *υψοσαν* [*upsodan*] «зверху, вгорі». У грецькій його аналогом виступає співзвучне *υψοθεν* [*upsóten*] «вгорі, нагорі».

Підбиваючи підсумки, варто зазначити таке. З певних причин, не володіючи глибокими знаннями про семантичні властивості назви *Опішня*, автор герба цього населеного пункту С. Дерев'янку у 2002 р., проте, відтворив на щиті сім пагорбів, що абсолютно правильно відповідає значенню слова *Опішня*. Таку вражаючу точність у відтворенні суті назви поселення на гербі тепер можна побачити на символах лише кількох населених пунктів України.

2. «Житомирський» текст і можливість встановлення доісторичних предків українців

Можливо, подані нижче твердження ще довго відносили б до розряду не дуже

переконливих гіпотез, якби не відкриття доісторичного тексту в українському місті Житомирі. Про цю надзвичайної історичної ваги писемну знахідку, виявлену на Поліссі, варто розповісти детальніше.

Трапилася ця подія десять років тому. Під час візиту до свого давнього знайомого, невтомного краєзнавця, керівника обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури Георгія Мокрицького, останній звернув нашу увагу на особливо цінний артефакт, виявлений на Замковій горі (як стверджують археологи, найраніше заселеній частині прадавнього Житомира). В підвалі одного з найбільших храмів обласного центру – Хрестовоздвиженської церкви (після передачі цієї будівлі 8 вересня 2011 р. в підпорядкування Української православної церкви Московського патріархату його йменують Свято-Хрестовоздвиженським кафедральним собором), що на вулиці Кафедральній¹, 14, під півтораметровим шаром ґрунту він разом зі своїм товаришем Сергієм Собчуком (до речі, також одержимим краєзнавцем) виявив величезний кам'яний хрест.

Служба в цьому храмі, що був побудований у класичному візантійському стилі, вперше почала правитися в грудні 1900 р. До цього часу на місці спорудженої упродовж 1897–1900 рр. церкви стояла давніша, дерев'яна; про її існування

¹ Як зазначається в довіднику, «вулиця – одна з найстаріших у місті і виникла зі шляху, що вів зі сходу (з Києва) до житомирського замку, не пізніше XIV–XV ст. Забудова сформувалася не пізніше XVIII ст., коли навколо замку почав утворюватися посад... Перша відома назва вулиці – Київська (1781 р.), що пояснювалось її напрямком» (див.: Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира. *Енциклопедія Житомира*. Кн. 1. Житомир: Вид-во «Волинь», 2007. С. 85).

вже засвідчують документи XVII ст. Хоча можна стверджувати, що вік останньої, очевидно, набагато більший – на кілька століть.

Про доісторичне походження зазначеної пам'ятки, виготовленої із пісковика, свідчив прадавній напис (віком дві з половиною тисячі років!), вирізьблений на одній зі сторін знайденого крижа.

Цим написом був, як спочатку здавалося, тримовний текст, що включав лідійські, лікійські слова, а також – що викликало величезне здивування – фразу з культивованого набагато раніше лінійного письма Б, відомого ще як крито-мікенське. Вгорі, над першим рядком тексту, було викарбувано неалфавітний знак , що складався з лігатури, котра включала два знаки «М». Де зустрічається подібний неалфавітний знак?

У музеї Гордіона (розташований у невеличкому турецькому поселенні Яссихюк, що в окрузі Полатли, провінція Анкара; село знаходиться на місці Гордіона, колишньої столиці Фригійського царства, потужної доісторичної держави, до складу якої у VIII–VII ст. до н. е. входили майже всі землі Анатолії) зберігається експонат під інвентарним номером 1395. Це фрагмент миски, знайдений у мішаному заповненні будівлі на західній стороні тамтешнього кургану та датований V ст. до н. е. На керамічному виробі виразно видніється зображення цього безсловесного знака [15, с. 217; 16, с. 162; 11, с. 170–171; 17, с. 193; 14, с. 385]. В останній чверті XX ст. палеолінгвісти встановили, що це зображення, знайдене колись на графіті у фригійському Гордіоні (у наукових колах воно відоме як знак G-208), слід розуміти як знак анатолійської Богині-Матері [2, с. 200; 15, с. 217; 14, с. 385; 3, с. 100]. До речі, цей

невербальний знак був набагато раніше (а «житомирський» текст слід датувати серединою VI ст. до н. е.) представлений одночасно як у критській ієрогліфіці, так і як ідеограма та фонетичний складовий знак у лінійному письмі А. Французький лінгвіст, фахівець у галузі історії фонетики давньогрецької мови, Мішель Лежен (30.01.1907–27.01.2000) свого часу зазначав: «Фонетичне значення знака – невідоме» [12, с. 63–64].

У 1950 р. на руїнах колишнього Гордіона (що знаходяться на відстані 96 км на південний захід від Анкари) почала вести розкопки археологічна експедиція музею Пенсильванського університету (м. Філадельфія, США). За десятиліття ретельних досліджень було зібрано величезну кількість фрагментів гончарних виробів та інших предметів з невербальними графіті, дипінті та штампами (всі вони являють собою короткі надряпані або нанесені фарбою на поверхню різних посудин написи). В 70-х роках до вивчення прадавньої епіграфічної спадщини фригійців долучилася науковець Лінн Роллер, нині почесний професор історії мистецтв, викладач кафедри класичної філології Каліфорнійського університету. Результатом її напруженої праці у вивченні анатолійських символів, що не належать до алфавіту, а саме – невербальних графіті, дипінті та штампів, стало видання в 1987 р. унікальної праці «Невербальні графіті, дипінті та штампи». У ній дослідниця подає понад півтисячі символів (які розташовані у книзі відповідно до типу з описом, інтерпретацією та функціями різних категорій), що не належать до алфавіту та були нанесені на поверхню гончарних виробів після випалення (випалу) останніх. Дізнаємося, що ці «безсловесні

написи – характерний елемент повсякденної «буденної» культури населення античної держави» [16, с. 162]. Як відзначає у своїй книзі Л. Роллер, «ці невербальні знаки не утворюють ідентифікованих слів, але дають ключі до розуміння грамотності населення та повсякденного життя в Гордіоні від бронзової доби до початку елліністичного періоду» [16, с. 165].

Відійшовши на якийсь час від розповіді про анатолійські невербальні знаки, повернемося до подібних знахідок на українських землях. Так, сорок шість років тому газета «Молодь України» розповіла про невідомі знаки на лютиському пряслиці. Автором статті став невтомний дослідник Змійових валів, доцент Київського політехнічного інституту, кандидат фізико-математичних наук Аркадій Бугай (1905–1988). Увагу краєзнавця привернуло «глиняне пряслице із загадковим написом, знайдене поблизу валу на березі Київського водосховища, на північ від села Лютіж», а точніше – викарбувані на ньому вісім таємничих знаків. «Можна гадати, – робить припущення вчений, – що напис на лютиському пряслиці є зразком поки що невідомої науці писемності. Кому ж вона належала? Чия рука багато сотень років тому карбувала ще на м'якій глині таємничі знаки?.. Коли ж був зроблений напис на пряслиці? За формою воно схоже на пряслиця зарубинецької культури, яка розквітла на Київщині у перші століття нашої ери. Приблизно в той же період будувалися і Змійові вали. Саме біля одного із велетенських земляних насипів і був знайдений цей невеличкий предмет із обпаленої глини. Дуже спокусливо виводити «рід» слов'янських «черт» і «різ» саме з тих часів. Спокусливо припустити

також, що на початку нашої ери древні слов'яни мали розвинене суспільство, яке вже опанувало писемність, володіло неабиякими інженерними знаннями, що знайшли своє втілення у спорудженні Змійових валів. Але не будемо робити передчасних висновків. Для остаточної відповіді на ці хвилюючі запитання потрібні нові пошуки, знахідки, дослідження...» [4].

Повідомимо: всі вісім знаків «лютизького» пряслиця за способом нанесення на обпалений глиняний виріб та формою зображення («складаються з трьох вертикальних або похилих рисок, в окремих випадках доповнених горизонтальними або майже горизонтальними позначками», а деякі «нагадують основу гілки, відірваної від стовбура») ідентичні анатолійським. Скажімо, символам, що утворюють рисунок 31 і, зокрема, знака 2В-44, опублікованого у книзі Л. Роллер [16, с. 165].

Тут же вгорі «житомирського» напису, праворуч від неалфавітного знака , було вирізьблено лідійською мовою теонім: *baki*-(*Bakiva*-, *bakival*). Науковцям вже давно відомо про зв'язок лідійського *Bakiva*- (яке було запозичене у давньофригійську у формі *vaḳi*) із західномалоазійським *vaki/baki* з притаманним для лікійської ономастики фонетичним чергуванням в анлауті [18, с. 118]. А ще набагато раніше німецький сходознавець Енно Літман (16.09.1875–04.05.1958) довів: малоазійські форми імені божества є аналогами грецького *Βάκχος* [13, с. 159].

Як відомо, *Вакх* (він же *Бахус*, *Діоніс* – добре знаний у давньогрецькій міфології як бог рослинності, врожаю та виробничих сил природи, а ще – релігійного екстазу) серед фригійців був не

менш шанованим божеством під іменем *Сабазій* (*Σαβάζιος*, *Σαβάδιος*, *Σαβάσιος*, *Σαβάνδος*, *Σεβάζιος*, *Σεβάδιος*). Очевидно, теонім *Сабазій* слід розуміти як «це – бог» – від фригійських: *ze* «це» та *bagu* «бог». У віруваннях анатолійських народів *Сабазій*, на протигагу грецькому *Діонісу*, більше опікувався землею та урожаєм, ніж збудженням релігійного екстазу. Серед фракійців це божество (аналог уже згадуваного *Вакха*) знали не тільки під іменем *Сабазій*, але й *Σαβάδιος*/*Σεβάδιος* [7, с. 124] (пор. *Сабатинівка*, наймення села у Благовіщенському – колишньому Улянівському – районі Кіровоградської області, що, як відомо, дало назву доісторичній археологічній культурі). Доречно додати, що й постать *Діоніса* грецька традиція відносить до числа давніх фракійських [5].

Батьком *Діоніса*, як відомо, був *Зевс*, а матір'ю – *Семела* (д.-гр. *Σεμέλη*, лат. *Semela*, *Semele*). Звичайно, це ім'я фрако-фригійського походження (пор. фриг. *zemelō:s/ζεμελωσ*, *zemeló* – «землянин, чоловік»; «людина, чоловік»; «земна людина»). Але після того, як *Діоніс* переселив її з підземного царства на Олімп та зробив безсмертною, *Семела* отримала інше ім'я – *Тіона*, також *Фіона* (гр. *Θιώνη*). Цікаво, що й донині українські водні об'єкти мають назви, можливо, на її честь: *Тинь* (потік, л. Мочарного п. Боржави п. Тиси л. Дунаю; с. Приборжавське Іршавського району Закарпатської області); *Тня* (річка, п. Случі п. Горині п. Прип'яті п. Дніпра (Романівський, Пулинський та Новоград-Волинський райони Житомирської області)). Якщо, звичайно, не утворені від іншого ст.-фриг. теоніма *Tiei* «Зевс» (у н.-фриг. знах. відм. одн. – *Tiav* «Зевса»; род. відм. одн. – *Tios* «Зевса»; дав. відм.

одн. – *Τιε*, *Τι(ε)* «Зевсу, Зевсові»). Або ж – від н.-фриг. *τιϋιον* «божий».

Висловимо думку, що давня назва *Дніпра* – *Данапріс* – також, імовірно, походить від імені *Τιαν* (до цього часу переважала думка, що це наймення (*Данапріс*) є слов'янізованою формою тюркського гіпотетичного *Динпоріс* (нібито від тюркських *тин* «тихий» та *борис* «звивистий»). Очевидно, що й доісторичне найменування *Дністра* – *Данастр* – є нащадком фригійського *Τιαν*. Не менш ймовірним (з фонетичної точки зору) вбачається утворення назв зазначених гідронімів (в тому числі й *Дунаю*) від слова *Τιονα*, іншого фригійського імені *Семели*, матері *Діоніса*. Тим більше, що ріка, відповідно до релігійних уявлень наших далеких предків, з'єднувала хтонічний (земний) світ з потойбічним царством, яке раніше й залишила богиня *Семела* (*Тіона*).

... Вгорі ліворуч від знака ✨ на кам'яному хресті було вирізьблено лідійське *rawa-*, тому вся фраза перекладалася як «Вахх звільнив».

Внизу напису у хаотичному порядку, на протигагу лідійським текстам, які переважно читаються справа наліво, лікійським, що традиційно пишуться зліва направо та за правилом бустрофедону (від д.-гр. *βοῦς* «віл, бик» та *στρέφω* «повертаю»: хід письма, що подібний руху бика, котрий тягне плуг на полі), були нанесені, очевидно, складові знаки лінійного письма Б: *po-da-qe-di*.

Але чим можна було пояснити, що на одній пам'ятці писемності відтворено тексти лінійного письма Б, відомого ще як крито-мікенське, та лідійського? Адже дату зникнення першого та дату побутування другого відділяла справжня часова прірва майже в тисячу

років!.. Та згодом все стало зрозумілим. З'ясувалося, що символи, викарбувані внизу хреста, своїм накресленням лише нагадували знаки крито-мікенського письма. Насправді це були символи, що не належали до жодного із будь-яких доісторичних алфавітів: вони являли собою ряд безсловесних (невербальних) знаків Давньої Анатолії і, головним чином, були точною копією тих, що зафіксовані на керамічних та гончарних виробках, знайдених археологами на території прадавнього Фригійського царства, зокрема довкола сучасного турецького поселення Яссихюйюк – колишнього славного міста Гордіона. Останнє ж, як відомо, досягло піку свого економічного та культурного розвитку у VIII–VI ст. до н. е. Так, найбільший зі знаків, викарбуваних у нижній частині пісковика, зовні нагадував сидячу пташку. Він був абсолютною копією «гордіонівського» символа, що його Л. Роллер подає під номерами 2A-138 (с. 152) та 1A-14 (с. 136), які ідентифікували рисунок № 2. «Житомирський» знак, що нагадував собою літеру «Т» в горизонтальному положенні, був точною копією «гордіонівського» під № 2A-59 (с. 144), зафіксованого на анатолійському рисунку № 51.

З'ясувалося, що кожен із безсловесних знаків, вирізьблених на кам'яному хресті, має по кілька своїх «двійників» (точних копій) в довіднику Л. Роллер. Що ж означали ці позначки, котрі, окрім кераміки та гончарних виробів, були зафіксовані й на інших анатолійських об'єктах Гордіона (печатках, лічильниках монет, штампах, формах тавра, клеймах, монетних пристроях, кам'яних виробках, знаках, що мітили коней, тощо)? Як правило, вони повідомляли щось про богів або власників предметів, вказували

на наповнення посуду. Крім того, на гончарні вироби після випалювання нанеслися мітки та тексти певного змісту.

Звичайно, відкриття та дешифрування «житомирського» тексту значною мірою допомогли відповісти й на питання походження та значення багатьох топонімів, етнізмів та інших лексичних одиниць, пов'язаних з українськими територіями.

Вага кам'яного хреста становила кілька тонн, а це означало, що пам'ятку, очевидно, не завезли з території Анатолії (Малої Азії), а криж був витесаний з пісковика, найімовірніше, саме тут, на землях Житомирщини. Отже, впевнено можна стверджувати, що дві з половиною тисячі років тому на обширах сучасної України проживало населення, котре використовувало на письмі анатолійські мови – фригійську, лідійську, лікійську А та лікійську Б (мілійську), фракійську, а також карійську. Лікійська А, як відомо, разом із власне лувійською, мілійською (лікійською Б) та, очевидно, карійською належать до лувійської групи. Лувійською мовою спілкувалося населення, котре в II – першій половині I тис. до н. е. проживало в центральних та південних областях Анатолії, а також у північно-західній частині Сирії.

У процесі подальших досліджень з'ясувалося, що переважна більшість давніх загальних та власних назв в сучасній українській мові має малоазійське походження, тобто витоки української лексики слід шукати у фригійській, насамперед, фракійській, лідійській, лікійській та карійській мовах. Подані нижче етимології яскраво підтверджують щойно озвучене. Тому сьогодні ми почали розповідь (а в наступному числі часопису продовжимо) про далеких

предків української з фригійської мови, яка, очевидно, має найбільший відсоток епонімних найменувань у сучасній українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О. Г. Опішне (Опішня). *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010.
2. Баюн Л. С., Орел В. Э. Язык фригийских надписей как исторический источник. *Вестник древней истории*. 1988. № 1.
3. Василева М. Гора, бог и имя: о некоторых фрако-фригийских параллелях. *Вестник древней истории*. 1990. № 3.
4. Газета «Молодь України». 31.03.1974. № 63 (12381).
5. Геродот. Історія.
6. Лакизюк Віктор. Полонез над вічністю: роман-хроніка. Київ: Видавець Сергій Наливайко, 2010.
7. Откупщиков Ю. А. Догреческий субстрат. У истоков европейской цивилизации. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1988.
8. Словник української мови: в 11 томах. Т. 5. Київ: Наукова думка, 1974.
9. Щербань А. Л., Щербань О. В. Нариси з історії Опішного козацької доби. Харків: Країна мрій, 2011.
10. Янко М. Топонімічний словник України. Київ: Знання, 1998.
11. Brixhe, C. and Lejeune, M. *Corpus des inscriptions paléo-phrygiennes*. I. Texte. II Planches. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, 1984.
12. Lejeune, Michel. Les inscriptions de Gordion et l'alphabet phrygien. En: *Kadmos. Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik*. Volume 9. Issue 1. Berlin: De Gruyter Mouton, 1970.
13. Littmann E. Sardis VI. 1: Lydian Inscriptions. Leiden, 1916.
14. Obrador-Cursach, Bartomeu. *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2018.

15. Orel, Vladimir E. The language of Phrygians: description and analysis. Delmar, New York: Caravan Books, 1997.

16. Roller, L. E. Gordion Special Studies I: Nonverbal graffiti, dipinti and stamps. Philadelphia: The University Museum (University of Pennsylvania), 1987.

17. Simpson, Elizabeth. The Gordion Wooden Objects. Volume 1: The Furniture from Tumulus MM (2 vols) (Series: Culture and History of the Ancient Near East. Founding Editor M. H. E. Weippert. Editor-in-Chief Thomas Schneider. Editors Eckart Frahm, W. Randall Garr, B. Halpern, Theo P. J. van den Hout, Irene J. Winter). Volume 32.1. Leiden: Brill, 2011.

18. Zgusta, Ladislav. Kleinasiatische Personennamen. Prag, 1964.

REFERENCES

1. BAZHAN, O. (2010). Opishne (Opishnia). In: V. SMOLII, ed., et al., *МІ-О*, Vol. 7 of *Encyclopedia of the History of Ukraine*: In 10 Vol. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukr.]

2. BAIUN, L., OREL, V. (1988). The Language of Phrygian Inscriptions as a Historical Source. *Vestnik drevney istorii* (Journal of Ancient History), (1). [in Rus.]

3. VASILEVA, M. (1990). Mountain, God, and Name: About Some Thracian-Phrygian Parallels. *Vestnik drevney istorii*, (Journal of Ancient History), (3). [in Rus.]

4. "Molod Ukrainy" Newspaper. (March 31, 1974), (63 (12381)). [in Ukr.]

5. HERODOTUS. *History*.

6. LAKYZIUK, V. (2010). *Polonaise over Eternity: A Chronicle Novel*. Kyiv: Published by Serhii Nalyvaiko. [in Ukr.]

7. OTKUPSHCHIKOV, Yu. (1988). *Pre-Greek Substrate. At the Origins of the European*

Civilization. Leningrad: Leningrad University Press. [in Rus.]

8. *Dictionary of the Ukrainian Language*: In 11 Vol. (1974). Vol. 5. Kyiv: Naukova dumka [in Ukr.]

9. SHCHERBAN, A., SHCHERBAN, O. (2011). *Essays on the History of Opishnia of the Cossack Age*. Kharkiv: Kraina mrii. [in Ukr.]

10. YANKO, M. (1998). *The Toponymic Dictionary of Ukraine*. Kyiv: Znannia. [in Ukr.]

11. BRIXHE, C., LEJENNE, M. (1984). *Corpus des Inscriptions Paléo-Phrygiennes*. I. Texte, II Planches. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations. [in Fr.]

12. LEJEUNE, M. (1970). Les Inscriptions de Gordion et L'alphabet Phrygien. *Kadmos. Zeitschrift für Vor- und Frühgriechische Epigraphik*, Vol. 9 (1). Berlin: De Gruyter Mouton. [in Fr.]

13. LITTMANN, E. (1916). *Lydian Inscriptions*, Vol. 1 of *Sardis*. Leiden. [in Eng.]

14. BARTOMEU, O.-C. (2018). *Lexicon of the Phrygian Inscriptions*. Universitat de Barcelona. [in Eng.]

15. OREL, V. (1997). *The Language of Phrygians: Description and Analysis*. Delmar; New York: Caravan Books. [in Eng.]

16. ROLLER, L. (1987). *Nonverbal Graffiti, Dipinti, and Stamps*, Vol 1 of *Gordion Special Studies*. Philadelphia: The University Museum (University of Pennsylvania). [in Eng.]

17. SIMPSON, E. (2011). The Furniture from Tumulus MM (2 vols), Vol. 1 of *The Gordion Wooden Objects*. In: M. H. E. WEIPPERT, ed., et al., *Culture and History of the Ancient Near East Series*. Vol. 32.1. Leiden: Brill. [in Eng.]

18. ZGUSTA, L. (1964). *Kleinasiatische Personennamen*. Prague, [in Ger.]